

VA Vrije Academie | kunst & cultuur

STUDIEDAG

Renaissance in Nederland

Docent: Isolde Scholberg

Introductie

Dankzij een nieuwe generatie reizende kunstenaars komen de creatieve en technische ontwikkelingen van Italiaanse Renaissance vanaf 1510 ook naar de Noordelijke Nederlanden. De carrières van Jan Gossaert, Jan van Scorel en Maarten van Heemskerck bieden een boeiende illustratie van hoe Renaissance idealen worden verspreid in het Noorden.

De Italiaanse Renaissance

De Noordelijke reizigers die vanaf begin 16e eeuw in steeds grotere getale naar Italië en Rome reizen worden aangetrokken door het wonder van de Italiaanse Renaissance. Vanaf 1400 kijken Italiaanse kunstenaars met hernieuwde interesse naar zichzelf en hun eigen omgeving. De natuur wordt aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen en dit leidt tot vele nieuwe inzichten en ontdekkingen.

Op basis van inspiratie uit de klassieke oudheid en hun eigen onderzoek zorgen deze Italiaanse vernieuwers voor een ware wedergeboorte van de kunsten. Het toepassen van perspectief en het bestuderen van de anatomie zorgt voor ongekend realisme en veroorzaakt een ware revolutie in de beeldende kunst. Kenmerkend zijn de belangstelling voor mythologische voorstelling en een nauwkeurige weergave van het menselijke naakt.

Verspreiding van de Renaissance-idealén buiten Italië

De wedergeboorte van de kunsten start in Italië maar al snel bereiken de nieuwe inzichten ook de rest van Europa. Kennis van de oudheid en de Italiaanse Renaissance wordt in eerste instantie via de prentkunst van bijvoorbeeld Marcantonio Raimondi verspreid, maar al snel trekken kunstenaars ook zelf naar Italië om daar inspiratie op te doen.

Maarten van Heemskerck is een van de allereerste Noorderlingen die de stijl van de Italiaanse Renaissance introduceert in de Noordelijke Nederlanden. Hij vertrekt in 1532 naar Rome om daar de klassieke kunst en het werk van de eigentijdse meesters te bestuderen. Later maakt hij een prachtig zelfportret waarbij hij, als ware het een moderne selfie, pal voor het Colosseum in Rome poseert.

Niet alleen Maarten van Heemskerck maar ook tijdgenoten zoals Jan Gossaert en Jan van Scorel zijn zo van groot belang voor de veranderingen die de Nederlandse kunst halverwege de 16^e eeuw doormaakt. In Rome en andere Italiaanse steden kijken de Noorderlingen hun ogen uit. Ze zijn zeer onder de indruk van de Italiaanse vernieuwingen en worden hier ook duidelijk door beïnvloed.

Renaissance

Deze reislustige en ambitieuze kunstenaars worden gerekend tot de pioniers van de Renaissance in de Noordelijke Nederlanden. Interessant is dat ze uiteindelijk een uniek eigen kunstvorm ontwikkelen waarbij ze de Renaissance elementen combineren met hun eigen artistieke en creatieve achtergrond en lokale tradities.

Zo zorgen ze binnen de schilderkunst van de Nederlanden voor spannende veranderingen waarbij op een totaal nieuwe manier naar kunst wordt gekeken. Typische Noordelijke kenmerken zoals realistische portretten en veel aandacht voor natuur en landschapselementen worden gecombineerd met klassieke motieven en aan Michelangelo en Rafael (en diens leerlingen) ontleende thema's en motieven. Dit leidt tot een versmelting van invloeden waarbij ook heel duidelijk maniëristische elementen zoals overdadig gespierde lichamen in allerhande gekunstelde houdingen veelvuldig

worden toegepast. Met als eindresultaat kunst die zowel realistisch als fantasievol is, en die in een gedurfde stijl antiek geïnspireerd thema's presenteert.

Deze kunstvernieuwers zijn niet alleen verantwoordelijk voor de introductie van een ander soort kunst. Met hun reizen geven ze het startsein voor de traditie waarbij vele generaties Noordelingen voor inspiratie naar Zuidelijke regionen trekken. Zij waren de eersten die in Italië bezochten maar zijn zeker niet de laatsten.

Jan Gossaert

Een van de eerste kunstenaars die naar Italië reist om daar de antieke sculpturen te bekijken is de Zuid-Nederlandse schilder Jan Gossaert. Hij reist mee in het gezelschap van Philips van Bourgondië die een diplomatieke reis naar Rome maakt. Philips is eerst admiraal en later Bisschop van Utrecht en heeft een grote interesse in de Italiaanse kunst. Hij neemt kunstenaar Jan Gossaert mee zodat deze tekeningen kan maken van de diverse bouwwerken en sculpturen uit de oudheid.

Afbeelding: Jan Gossaert, De Aanbidding van de Koningen, 1515, National Gallery Londen

Na terugkeer in de Nederlanden richt Gossaert zich aanvankelijk nog op het maken van traditionele religieuze kunstwerken die nog diverse kenmerken van de Vlaamse Primitieven bezitten zoals ongekende stofuitdrukking. Wel verschijnen er voorzichtig Renaissance motieven.

Afbeelding: Jan Gossaert, Hercules en Deianeira, 1517, Barber Insitute Birmingham

/ Jan Gossaert, Neptunus en Amfitrite, 1516, Gemaldegalerie Berlijn

Het is opnieuw Philips van Bourgondië die Jan Gossaert in 1515 in dienst neemt om zijn Kasteel Souburg in Zeeland en later Kastel Wijk bij Duurstede (Utrecht) te decoreren en zo tot Renaissance-hof om te vormen. In opdracht van Philips maakt hij diverse op de klassieke mythologie gebaseerde voorstellingen. Dit zijn de eerste mythologische naakten in de Nederlandse schilderkunst en hiermee is Gossaert een echte pionier

Hij is ook een zeer bekwaam portretschilder en werkt tijdens zijn carrière voor vele hooggeplaatste opdrachtgevers.

Jan van Scorel

Jan van Scorel, geboren in Schoorl in 1495, is de eerste kunstenaar die zelfstandig naar Italië reist. Hij blijft langere tijd in het buitenland en bezoekt diverse steden waar hij ook opdrachten aanneemt. Zo reist hij door Duitsland, Oostenrijk (waar hij een altaarstuk voor de kerk in Obervellach maakt), Venetië en Rome. In Venetië sluit hij zich aan bij een groep pelgrims en brengt een bezoek aan het Heilige Land. Zoals de uitgebreide studie van Gaila Jehoel aantoon, is Jan van Scorel een meester in het leggen van contacten en het opbouwen van een uitgebreid netwerk dat hem van vele opdrachten zal voorzien (zie literatuurlijst).

Zo reist hij in 1522 naar Rome waar Nederlandse Adrianus VII tot paus is verkozen. Van Scorel wordt aangesteld als beheerder van de Belvedere kunstcollectie die vooral vermaard is door de vele klassieke beelden zoals de Laocoon en de Belvedere torso.

Na het vroegtijdige overlijden van de Nederlandse paus keert Van Scorel terug naar Utrecht waar hij al snel een kerkelijk functie weet te verwerven. Hij brengt enige tijd in Haarlem door, waar Maarten van Heemskerck een van de vele medewerkers is die in zijn atelier werken. Jan van Scorel kiest voor een strak georganiseerde werkverdeling in het atelier waarbij hij assistenten op basis van door Van Scorel zelf gemaakte ondertekeningen de kunstwerken laat uitvoeren. Hierdoor slaagt hij erin ongekend veel opdrachten uit te voeren.

Afbeelding: Jan van Scorel, De Doop van Christus, 1530, Frans Hals Museum

Een belangrijke opdrachtgever in Haarlem is het Jansklooster waarvoor hij verschillende werken maakt waaronder een **Doop van Christus** en een **Maria Magdalena**. **De Doop** zit vol elementen die gebaseerd zijn op Renaissance kunstwerken die Van Scorel tijdens zijn verblijf om Italië heeft gezien.

Afbeelding: Maarten van Heemskerck, Maria en kind in een landschap, 1530, National Gallery of Art, Washington / Jan van Scorel, Maria Magdalena in een landschap, 1530, Rijksmuseum Amsterdam

In 1530 verhuist hij terug naar Utrecht waar hij een vergelijkbaar atelier sticht. Hij richt zich voornamelijk op het binnenhalen van opdrachten en laat zijn assistenten op basis van tekeningen de werken uitvoeren. Dit is een uiterst productieve fase in zijn carrière.

Later laat hij zich gelden als breed ontwikkeld Renaissance mens en houdt hij zich als ingenieur ook nog bezig met een aantal waterbouwkundige projecten. In zijn atelier worden vele leerlingen opgeleid waarvan Antonis Mor de meest succesvolle is. Deze ontwikkelt zich tot meest geliefde portretschilder van de Spaanse Habsburgse vorsten.

Maarten van Heemskerck

De in Heemskerck geboren boerenzoon Maarten van Heemskerck heeft een sterke wens om kunstenaar te worden. Hij verlaat zijn ouderlijk huis om in Haarlem te gaan studeren. Hij vindt later werk als kunstenaars-assistent in Delft en gaat ook een periode in Haarlem werken voor Jan van Scorel. Maarten van Heemskerck blinkt uit in het maken van realistische portretten.

Afbeelding: Maarten van Heemskerck, Portret van een vrouw en een man, 1529, Rijksmuseum Amsterdam

In 1532 besluit hij, wellicht door Jan van Scorel geïnspireerd, een reis naar Rome te ondernemen. In Rome werpt hij zich vol overgave op het bestuderen van de klassieke oudheid. Hij tekent de antieke ruïnes en bezoekt de vele particuliere beeldentuinen waar sculpturen uit de antieke oudheid bij elkaar zijn gebracht. Hij raakt ook in de ban van de moderne Italiaanse kunst uit de hoog renaissance en bestudeert de werken van Michelangelo en Rafael (en diens leerlingen) in de Vaticaanse paleizen. Van Heemskerck sluit zich ook aan bij eigentijdse Italiaanse kunstenaars als Alessandro Allori (van wie hij de techniek van tekenen met rood krijt overneemt) en de bekende kunstenaarsbiograaf Giorgio Vasari.

Nadat hij alles in Rome zeer uitgebreid heeft bestudeerd en ook veel geld heeft verdiend met de opdrachten die hij in Italië als succesvol kunstenaar van de diverse daar aanwezige kunstliefhebbers kreeg, keert hij terug naar Haarlem. Daar verspreidt zijn roem zich al snel en wordt hij door diverse kerkbesturen benaderd om religieuze voorstellingen in de 'nieuwe Italiaanse stijl' te maken.

Afbeelding: Maarten van Heemskerck, *Laurentius-altaarstuk (details Doornenkroning en Geseling van Christus)*, 1538-43, Kathedraal Linköping, Zweden

Zo maakt hij in Alkmaar het fenomenale **Laurentius-altaarstuk** waarmee hij in één klap het maniërisme in de Nederlandse kunst introduceert. Opmerkelijk zijn de vele naakten en de gekunstelde ietwat onnatuurlijke houdingen waarin de figuren zijn afgebeeld. Hiermee probeert Van Heemskerck zijn Italiaanse voorbeelden nog te overtreffen. De religieuze werken die hij in Amsterdam en Delft en ook in andere steden maakt zijn echter helaas grotendeels verloren gegaan bij de Beeldenstorm in 1566.

Afbeelding: Maarten van Heemskerck, *De triomftocht van Bacchus*, 1536, Frans Hals Museum Haarlem

Naast religieuze voorstellingen maakt hij ook portretten en mythologische taferelen. In Haarlem is namelijk een groep humanisten actief die zeer geïnteresseerd zijn in de vormentaal en thematiek van de klassieke oudheid. Zij stimuleren de productie van klassiek geïnspireerde voorstellingen. Vele opdrachten volgen en Van Heemskerck wordt een vermogend en belangrijk man. Hij krijgt ook bestuursfuncties in Haarlem en wordt een van de meest aanzienlijke burgers.

Van Heemskerck gaat zich ook richten op het maken van houtsneden, etsen en gravures, maar naar Italiaanse voorbeeld laat hij de uitvoering over aan specialisten waardoor hij meer tijd over houdt om

nieuwe ontwerpen te maken. Door deze benadering komt hij tot een ongekend grote productie. Hij werkt achtereenvolgens samen met Coornhert en Philip Galle die zijn ontwerpen uitvoeren. De vaak klassiek geïnspireerde prenten maken de idealen van de Renaissance zo voor de eerste keer voor een breder publiek beschikbaar.

Afbeelding: Philips Galle (naar Maarten van Heemskerck), *Instorting van de Toren van Babylon, 1569*, gravure

Wel leeft Van Heemskerck in een politiek en religieus onrustige tijd. Tijdens de beeldenstorm in 1566 worden vele van zijn altaarstukken en religieuze werken in Amsterdam, Delft en vele andere steden vernield. In zijn prenten lijkt hij ook uiting te geven aan de onrust en onzekerheid van zijn tijd. Dit levert bijzonder voorstellingen op zoals de reeks *De rampen van het Joodse volk*. Een reeks die Van Heemskerck heel zelfbewust door een voorblad waarop zijn eigen portret is opgenomen laat voorafgaan.

Verder lezen :

- Gaila Jehoel, 2020, *Het culturele netwerk van Jan van Scorel (1495-1562) Schilder, kanunnik, ondernemer en kosmopoliet*, Uitgeverij Verloren
- Ilja M. Veldman, 2024, *Maarten van Heemskerck 1498-1574*, W Books
- RKD Studies, *Going South*, over Nederlandse kunstenaars in Italië, online: <https://going-south.rkdstudies.nl/>

Hieronder een schematisch overzicht van de wonderlijke levensloop en succesvolle carrières van deze drie fascinerende Noordelijke kunstenaars.

Jan Gossaert (Mabuse)

ca. 1478	Geboren in Maubeuge (Habsburgse Zuidelijke Nederlanden)
1503	Schrijft zich in bij het Antwerpse Lucas-gilde / Antwerps manierisme
1508-09	Vergezelt humanist Philips van Bourgondië naar Rome om oudheden te tekenen
1509	Middelburg, vooral traditionele religieuze opdrachten, wel klassieke details
1515	In dienst van Philips van Bourgondië :
1515	Helpt om van Kasteel Souburg op Walcheren een renaissance-slot te maken
1517	Decoreert Kasteel Wijk bij Duurstede met mythologische schilderijen eerste klassiek geïnspireerde naakten in de Nederlanden
1524	Middelburg, in dienst van Adolf van Bourgondië Werkt voor diverse hoogeplaatste opdrachtgevers: Keizer Karel V, landvoogdes Margaretha van Oostenrijk, Koning Christiaan II van Denemarken
1532	Overlijdt in Middelburg

Jan van Scorel

1495	Geboren in Schoorl als zoon van een pastor / bezoekt Latijnse School (Alkmaar)
1509	Studie bij: Cornelis Willemsz., Van Oostsanen, Jan Gossaert
1518-24	Reis: Duitsland, Oostenrijk, Venetië, Heilige Land (pelgrimstocht), Rome
1520	Geïnspireerd door Venetiaanse kunst: portret, naakt, landschap Bouwt verder aan cultureel netwerk dat hem zeer succesvol kunstenaar maakt
1522	Beheerder Belvedere Collectie in Rome onder Paus Hadrianus VII
1524	Utrecht: introduceert Renn. motieven; wil niet bij gilde; 1e kerkelijke functie
1527-30	Haarlem: grote productie door inzet werkplaats, populair: Maria
1528	Wordt Kannunik + Introduceert 1e groepsportret: Leden Jeruzalembroederschap
1529	Portret van Agatha van Schoonhoven, moeder van zijn 6 kinderen
1535-45	Groot succesvol atelier, minimaal 12 grote altaarstukken (verloren)
1549-53	Ingenieur: verbeteren haven, verdiepen rivieren, droogleggen Zype (Schagen)
1552	Overlijdt in Utrecht, begraven in de Mariakerk waar hij 34 jaar kannunik was

Maarten van Heemskerck (Maarten van Veen)

1498	Geboren in Heemskerck als zoon van een rijke boer
1510-13	In de leer bij Cornelis Willemszn in Haarlem
1527-29	Medewerker van Jan van Scorel in Haarlem
1530	Schrijft zich in als meester bij het Haarlemse Lucasgilde
1532	Schenkt <i>De Heilige Lucas schildert de Madonna</i> aan het gilde
1532-36/37	Verblijft in Rome
1538-43	Schildert het Laurentiusaltaarstuk voor Alkmaar
1543	Trouwt met Marie de Coninck
1550	Trouwt met Marrietje Gerritsdr
1554	Voorzitter Haarlemse Lucasgilde + kerkvoogd St Bavo
1561-72	Lid van de Haarlemse gemeenteraad
1566	Beeldenstorm / 1572-73 Beleg van Haarlem
1574	Overlijdt op 1 oktober, begraven in de St Bavo-kerk

